

УРБАНІСТИЧНІ СТУДІЇ

УДК 323.22:378.4.091.212(477.4/.6)(091)''187/188'' DOI: 10.26565/2227-6505-2020-31-08

ОСОБЛИВОСТІ ПРОТИСТОЯННЯ ВЛАДИ І СТУДЕНТСТВА
УНІВЕРСИТЕТІВ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В 70-80-х рр. ХІХ ст.

С. М. Куліш

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

kadry@karazin.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1042-431X>

Мета: розкрити на прикладі трьох університетів дореволюційної України особливості університетських протестів, ставлення студентських колективів до професорсько-викладацького корпусу не лише з точки зору професіоналізму, але й морально-етичних цінностей.

Методологія дослідження. У статті використано методи історизму, об'єктивності, послідовності, всебічності, консерватизму. Головний метод – історико-генетичний, з допомогою якого схарактеризовано складність поведінки студентів через наявність серед них прихильників радикальних і поміркованих форм протесту.

Наукова новизна полягає в тому, що вперше в історичній науці України з критичної точки зору розглянуто процес змін у змісті студентських вимог, який мав місце в 70-80-х рр. ХІХ ст. В його основі були як оновлення соціального складу студентства, так і масштаби та направленість урядових заходів, спрямованих на приборкання вільнодумства молоді. Адже для влади студенти уявлялися тим контингентом, який у майбутньому повинен проводити саме проурядову політику. Однак через надто консервативну політику Міністерства народної освіти студенти постійно проявляли своє незадоволення урізанням їхніх прав та сподівань. Невипадково в 70-80-х рр. ХІХ ст. студентські виступи стали значно більші радикальними, ніж було раніше.

Ключові слова: студентські заворушення, соціальний склад, Статути, професура, інспекція, позиції попечителів, інспекція.

Цель: раскрыть на примере трех университетов дореволюционной Украины особенности университетских протестов, отношение студенческих коллективов к профессорско-преподавательскому корпусу не только с точки зрения профессионализма, но и с точки зрения морально-этических ценностей.

Методология исследования. В статье использованы методы историзма, объективности, последовательности, консерватизма. Главный метод – историко-генетический, с помощью которого охарактеризована сложность поведения студентов из-за наличия среди них сторонников радикальных и умеренных форм протеста.

Научная новизна. Впервые в украинской исторической науке с критической точки зрения рассмотрен процесс изменений в содержании студенческих требований, который имел место в 70-80-х гг. ХІХ в. В его основе были как обновление социального состава студенчества, так и масштабы правительственных мер, направленных на обуздание свободомыслия молодежи. Ведь для власти студенты представлялись тем контингентом, который в будущем должен проводить исключительно проправительственную политику. Однако из-за слишком консервативной политики Министерства народного образования студенты постоянно проявляли свое недовольство урезанием их прав. Неслучайно в 70-80-х гг. ХІХ века студенческие выступления стали значительно более радикальными, чем было ранее.

Ключевые слова: студенческие волнения, социальный состав, Уставы, профессура, инспекция, позиции попечителей, инспекция.

The article analyzes the reasons for the students' protests that took place in three universities of pre-revolutionary Ukraine: St. Vladimir University in Kyiv, Novorossiysk University in Odessa and Kharkiv University. As a rule, students' riots arose due to those restrictive and prohibitive measures of the ruling regime which the radical part of the students described to be purely discriminatory. The leadership of the Ministry of National Education and the trustees of the universities persistently tried not to allow for effective elements of student self-government, even when they concerned educational, cultural or charitable areas. The paper also reveals the factors that led to the politicization of students' unrest, including that explained by changing the social composition of students and limiting the autonomous status of universities, especially after the enactment of the Statute of 1884 which rejected the corporatism. It was emphasized that the students' protests were quite varied, and the demands also ranged from too radical to moderate. As a rule, it depended on the presence of the group of students who took the leading role during the actions, but could take both extreme and liberal positions. The emphasis is placed on the inconsistency, a certain chaos of the governmental actions, the presence of conservative rather than liberal-minded people among the teaching staff. This situation left students' groups without the advice of experienced people, except for a small group of sympathizers of privat-docents. The article proves that the unnecessary extremes that were allowed in the speeches and demands by students' groups, and not only by governmental agencies were explained by the insufficient social maturity of the youth. In particular, the students' attitude to the professoriate, on the one hand, was quite understandable when they evaluated teachers of different status in terms of not only professionalism but also moral and ethical qualities. On the other hand, the unreasonable subjectivity was allowed when students, without sufficient grounds, considered granting a doctorate to a particular teacher to be illegal. It is noteworthy that the main reason for such censoriousness of students was often the professors' high demands at the exams. It is important that the change in the social composition of university students with the predominance of so-called commoners, who had mostly low fortunes, exacerbated the situation. After all, the vast majority of students from low-income families were ashamed to admit this fact understanding their dependence on the charitable actions of the government. Therefore, there was a certain dualism: students like these were satisfied with the governmental financial and material assistance, but the regime's restrictive actions pushed them to resist. It was found that the vast majority of students tried not to insist on purely political demands, as the radicals did. To a large extent, the nature of the requirements was formed by the ratio of the number of so-called "white-collars" – students of the active minority and the passive majority. Therefore, their composition was significantly different depending on the university. Thus, students' perception of the importance of corporate events, which, in their opinion, would allow them to implement the socio-political ideals inherent to the 70-80s of the XIX century, was not identical in three universities as well as among individual students' groups.

In addition, we should not forget about the multinational, multi-religious composition of students of pre-revolutionary Ukraine. After all, not only the management of educational institutions, but also the gendarmerie police monitored closely the behavior of "Ukrainophiles", as well as Catholic and Jewish students. From the point of view of the regime's guards, they were the most dangerous part of the students for the authorities. It is also noted that a certain part of student activists with radical protest views were no longer satisfied with the events during which purely cultural and educational demands were made. Besides, some public organizations, the leftist SRs and anarchists intensified their agitation among the students, using, not without abuse, the expansiveness and age-specific enthusiasm, recklessness of the youth. Furthermore, the authorities generally used force and illicit measures in their actions, refusing even to establish voluntary societies to help low-income students. In terms of comparability, great attention is paid to the active work of students' societies that existed with the permission of the authorities, wall newspapers, almanacs published by student activists, which took place at Charles University in Prague.

The process of students' growing critical attitude to teachers is traced, in particular to those, who in their eyes, did not correspond to the concept of carriers of "reasonable and eternal". It is emphasized, that such frustration largely accumulated the protest feelings of students, undermining

their former faith in the noble educational mission carried out at universities. It is stated that the reason for the large number of leaders heading the students' movement from medical faculties was their better awareness of the state affairs in the field of health care: excessive mortality, especially of infants and children under 5, insufficient domestic medical system. At the same time, it has been proven that the active assessment of professorial competence was not always objective, since it was more often about teachers' socio-political face, rather than professionalism. It is important that the 70s of the XIX century became a certain watershed between the two stages of students' address: liberal-restrained and politically-radicalized. At the same time, the strengthening of students' protests in the 80s was based on measures aimed at limiting the autonomy of universities and denying them corporatism. The emphasis is placed on the inconsistency of government actions, the presence of a greater number of liberal teachers in course of time, including full professors, but still on the predominance of the conservatives whose loyalty to the current government was beyond doubt. It meant that the abyss that had separated the majority of the students from the teaching staff was only widening. It is also noted that among the students there existed a group of those who did not support permanent confrontations with the teachers or university leadership. Not unreasonably, they believed that radical and often inconsiderate students' actions only worsened the prospects for resolving the aggravating problems of university life.

Key words: *inspection, professoriate, social composition, Statute, students' unrest, trustees' standpoint.*

Короткий історіографічний огляд праць, присвячених студентському рухові в 70-80-х роках XIX ст., який здійснили І. С. Посохов [1, с. 23–41], А. Є. Іванов [11], Н. Г. Георгієва [2], свідчить про симбіоз багатьох причин радикалізації протестів в українських університетах. Праці інших дослідників в основному побудовані на матеріалах університетів Російської імперії і мало досліджуються в університетах Придніпровської України. Водночас більшість авторів мало акцентують увагу на позиціях тієї частини університетського студентства, яка відкидала тенденції до перманентних протистоянь з професурою чи владою. Крім того, праці, які висвітлюють протести молоді, в основному побудовані на матеріалах університетів Російської імперії, дещо зникає специфіка відповідних виступів у вищих навчальних закладах Придніпровської України. Потребує більш зваженого аналізу позиція тих університетських викладачів, які досить гостро, але цілком об'єктивно піддавали критиці надмірну запальність, необґрунтовані пропозиції, або дії частини найбільш радикального студентства. Досить навести майже хрестоматійний приклад: коли проф. М. Х. Бунге (ректор Університету Св. Володимира у 1859–1862 рр., 1871–1875 рр., 1878–1880 рр., автор політично бездоганних для державних структур Російської імперії «Загробних заметок») запропонував студентам вирішувати національні суперечки академічно, його затюкали. У своєму щоденнику проф. О. Ф. Кістяківський занотував 24 лютого 1876 р.: «Часто студенти говорили, що треба в суспільстві мати небувалу раніше свободу. А не краще вирішувати корисні для людей питання, ніж надувати мильні бульбашки?» [12, с. 95].

З іншої сторони, зростання терористичних загроз з боку т. зв. «народників», adeptів анархізму неминуче призводили до посилення контролю влади (не завжди оптимального) над студентськими колективами. Адже саме на них, як не безпідставно вважали правоохоронні органи, впливали радикальні ідеї. Через те, що їхні можливості для не те що тотального, а навіть дієвого контролю, були надто обмежені, довелося застосовувати інші інстанції. Зокрема, у 1879 р. всі судові, адміністративно-дисциплінарні функції були відібрані у викладацького корпусу. Керівництво Міністерства народної освіти запевняло: частина професорів та приват-доцентів налаштовані в опозиційному до існуючого державного ладу дусі, тому дозволяти їм і далі прищеплювати ліберально-демократичні погляди шкідливо. Вирішили посилити кадри інспектури, яким і доручити пильний нагляд за студентами як в університеті, так і за його межами. А з 1874 р. почалася розробка нового університетського Статуту, що повинен був замінити надто ліберальний, на думку консерваторів від освіти, Статут 1863 р. Однак 26 травня 1881 р. барон О. П. Ніколаї (міністр народної освіти

Російської імперії з 24 березня 1881 р. до 16 березня 1882 р.) відмінив тимчасові правила, що регламентували фактично діяльність університетів і відновив умови Статуту 1863 р. Прихильники більш жорсткої політики щодо колективів вищої школи скориставшись фактом вбивства 1 березня 1881 р. Олександра II саме студентом, домоглися його заміни І. Д. Деляновим. Новий статут 1884 р. розглядав студентів лише в якості «окремих відвідувачів університетів», а це означало заборону на існування студентських організацій (навіть кас взаємодопомоги), крім суто науково-просвітницьких.

Незначна частина професури притримувалася протилежного погляду: студентство – корпорація, тому рішення його організацій повинна мати правову силу, аналогічну постановам уряду. Ця точка зору не могла бути реалізованою, тому що більшість викладачів вважала, що студентські кола «схильні до нетерплячки і до масових рішень». Крім того, їх, як і владу, лякали політичні захоплення польської молоді і вимоги студентів-євреїв [13, с. 5–6].

Саме система заборон породжувала у молоді протестні настрої, які проявлялися не лише в участі у масових сходках, бойкоті тих чи інших викладачів, але і в зовнішньому вигляді. У 80-хрр. студенти наслідували звичаї нігілістів, що були популярними 20 років раніше: носили червоні, селянського типу, свитки, високі шкіряні чоботи, сині окуляри у дротяній оправі, мали довге волосся. Студенти - українці й поляки використовували національні елементи в одязі [22, Р.16].

Хоча за участь у недозволених сходках частина студентів відраховувалась із університетів, але, як правило, вони мали можливість через певний час продовжити навчання. При цьому згідно з правилами від 8 червня 1869 р., деякі студенти могли відновити свій статус, але в іншому університеті. З архівних документів добре видно, що досить проблематично було отримати знову студентський квиток тим особам, яких відправили на адміністративне заслання. Типовий приклад – відновлення в університеті колишнього студента В. Животовського. У квітні 1878 р. його відраховали з Університету Св. Володимира, зобов'язавши його проживати в Сімферополі, де знаходилась його родина (як і інших, за участь у протестних акціях). 16 квітня 1880 р. губернатор Таврійської губернії повідомив, що В. Животовський «поводив себе добре і ні в чому недозволеному не помічений». Його 65-річний батько в листі ректору університету К.М. Феофілакову писав: син скоїв «через збіг сумних обставин, безвинно і всупереч своїх переконань», помилку. У свою чергу, міський голова Сімферополя надав батьку позитивну характеристику. В ній говорилося, що він «визначався зразковою старанністю і моральністю користуючись цілком заслуженою повагою з боку суспільства і як громадянин, і як суспільний діяч». У своїх проханнях всі 8 студентів з 49, яких у березні 1878 р. теж на три роки виключили з університету, зобов'язані були обов'язково включити фразу про розкаяння. Деякі з них одержали право відновитися на навчання за погодженням з керівництвом Міністерства внутрішніх справ і Міністерства народної освіти [24, ф.16, оп. 319, спр. 136, а. 2, 24, 32–34, 44–45].

Ще більш разючий приклад: колишнього студента Петербурзького університету Х. Штернберга відмовилася зарахувати 7 вересня 1883 р. Вчена рада Новоросійського університету. Адже його негативно характеризували як ректор Петербурзького університету, так і поліцеймейстер Житомира, де він проживав після листопада 1882 р. Але в кінці січня 1884 р. міністр народної освіти повідомив, що не заперечує проти його навчання в Одесі. Звичайно, таке побажання міністра Вчена рада зрозуміла як наказ у делікатній формі. На засіданні 9 лютого 1884 р. лише три професори були проти прийняття Х. Штернберга студентом [10, с. 29–30].

Звичайно, були й інші приклади. Так, закінчивши медичний факультет Університету Св. Володимира у січні 1887 р., К. В. Прожейко не зміг стати ні ординатором очної клініки, ні писарем Контрольної палати. Причиною була його участь у заворушеннях вересня 1884 р. Між тим він уже мав сім'ю, київські жандарми не заперечували проти його взяття на роботу [27, ф. 16, оп. 327, спр. 20, ст. 23–25].

Значне відставання від Заходу за чисельністю спеціалістів з вищою освітою (особливо медиків) примушувало владу більшу частину відрахованих студентів знову приймати на навчання. Малися приклади, коли такі рішення приймалися неодноразово.

Як правило, Вчені ради і ректорати намагалися зараховувати якнайбільше виключених за сходки студентів. Така позиція була характерною найбільше для малолюдних університетів – Новоросійського та Харківського. Так, 6 жовтня 1883 р. ректор Новоросійського університету запропонував взяти на навчання 10 раніше відрахованих студентів з Варшавського, С.-Петербурзького і Харківського університетів. Однак з Міністерства народної освіти надійшла вказівка: тому що надто багато виключених за участь у протестних акціях студентів подали прохання про відновлення, треба зараховувати лише частину з них. Довелося замість 10 студентів взяти до університету шістьох [8, с. 218-222].

Як зазначав у 2013 р. І. С. Посохов, проблема взаємовідносин студентів з інспекторами потребує подальшого вивчення. Відомо, що чини інспекції призначалися згідно погодження їхніх кандидатур попечителем навчального округу з генерал-губернатором. Вони не підпорядковувалися університетській владі і були зобов'язані ретельно слідкувати за «способом життя» та «характером думок» студентів. В апеляційних справах студентів інспектор-обвинувач, ініціатор, суддя і розпорядник. Саме він міг винести свій вердикт по всіх, найбільш делікатних чи болючих для студента питаннях, вирішити для нього долю стипендії, чи грошової допомоги. Комісія професорів Новоросійського університету в кінці жовтня 1881 р. зробила наступний висновок: інспектори «шляхом прямого підкупу примушують студентів удавати із себе добрий приклад і благородні характери», щоб виглядати вірогідними в очах інспектури [6, с. 160–169].

Загострення протиріч між частиною студентства, що мала найбільш радикальні погляди (з різних причин), і керівництвом університетів та владою, часто пояснювалася непримиренністю і крайнощами обох сторін. Наприклад, на урочистий акт в Університеті Св. Володимира 7 вересня 1884 р. ректор М. К. Ренненкампф, попечитель Київського навчального округу І. П. Новіков і керівник Київського міського жандармського управління В. Д. Новицький вирішили запросити лише благонадійних, незаангажованих політично студентів. На початку вересня в університеті розповсюджувалися листівки, в яких закликали студентів освістати царське рішення з нагоди 50-річчя університету. В ньому, крім суто привітальних фраз, говорилося: на створення для університету так потрібних медичних клінік асигновано 200 тис. руб. Природно, влада хвилювалася: коли Олександр III стане відомо про обструкцію його указу, чи не відмовиться він надати вказану суму грошей.

Між тим студенти самочинно вибрали кілька десятків колег на урочистий акт, однак їх не допустили до університету. З ранку вони, озброєні камінням, полінами дров, гнилими яблуками, намагалися прориватися до *alma mater*, але на перешкоді стояли чини поліції і солдати.

Ще до початку засідання студенти, вважаючи ректора М. К. Ренненкампфа головним винуватцем цих рішень, забруднили дьогтем і якимось хімічними речовинами ворота його будинку. А надвечір вони розбили камінням вікна, до істерики налякавши його дітей. Певно, ректор не був ідеальною особою (в Києві його і проф. Ф. Ф. Мерінга іменували «горілчаними професорами» – вони створили Товариство горілчаних заводів). М. К. Ренненкампф, як і деякі його колеги, «ганявся» за великими грошима. Крім професорської платні 3 тис. руб., він отримував міським головою у 1875–1879 рр. ще 6200 руб., як товариш (замісник) управляючого банком – ще 8 тис. руб. На ті часи це були, м'яко кажучи, непогані заробітки, особливо коли подивитися на досить низькі ціни на майже всі необхідні людині товари. Але рішення щодо допущення на урочистості лише вибраних керівництвом університету студентів залежало не від нього, а від попечителя І. П. Новікова. Навіть В. Д. Новицький не був гарячим прихильником такої дискримінації. Коли після вбивства Олександра II 1 березня 1881 р. в університеті вирішили відрахувати 38 студентів, які раніше притягувались до відповідальності за політичними мотивами, він цієї ідеї не підтримав [14, с. 126; 1. с. 93–95].

Необхідно зазначити, що з 80-х рр. в усіх трьох університетах Придніпровської України значна частина студентів повністю за навчання не платила. Скажімо, в Харківському університеті тільки 30%–35% могли повністю оплачувати своє навчання, а в Новоросійському таких осіб було ще менше.

Студенти могли взяти й грошову позику, яку необхідно було повернути через 4 роки. Якщо цього не відбувалося, позику повертали в судовому порядку, але лише тоді, коли дана особа мала потрібні кошти. За рахунок університету безкоштовно видавалися ліки за рецептом університетського лікаря студентам, які одержували казенні стипендії. Проректор мав право дозволити їх видачу бідним студентам, що не отримували стипендії.

Пожертвування для студентів постійно надходили від багатьох професорів (наприклад, М. Х. Бунге виділив для цього 12 тис. руб.). Особливо складна ситуація склалася в Одесі, де з 400 тис. мешканців виключно на пожертви міг існувати 21351 житель, а 100 тис. опинилися за межею бідності [21 с. 255].

Ще в 1874 р. урядова комісія на чолі з П. О. Валуєвим назвала причини, які вважала головними джерелами студентських безладів: насамперед ліквідацію корпоративного устрою університетів, що призвело до відсторонення викладачів від будь-якого впливу на студентів. Але ж влада ніколи не розглядала їх як вихователів студентства. Крім того, запевняли члени комісії, автономні права університетів згідно Статуту 1863 р. позбавили керівництво можливостей прямо впливати на стан справ. Професорські колеги даремно визнавали за студентами громадянську зрілість, бо насправді її не було. До цього додалися: поблажливість викладачів на іспитах, наявність пільг, завдяки яким стають студентами «нездібні й бідні». Нарешті, значна частина із слухачів шукають не знань, а соціальної вигоди, суворість їх дратує, батьки потурають їхнім примхам [16, с. 7–8].

Деякі рішення влади виглядали просто недоладними. Скажімо професор Університету Св. Володимира Н. А. Хржонцевський влітку 1884 р. організував музично-літературний вечір на користь бідних студентів. Він був відомий і раніше як активний суспільний діяч, зокрема організовував «Народні медичні читання». У зв'язку з тим, що підписні листи й квитки на цей вечір розповсюдили серед жителів, у професора виникли неприємності, бо такі дії були забороненими. [23, ф. 707, оп. 262, спр. 5, а 1–5].

Певно, щоб збільшити повагу студентів до викладачів, з 14 грудня 1885 р. вийшло рішення: віддавати честь професорам, а з 1887 р. знову введено студентську форму. Ці зовнішні за значенням постанови лише роздратували студентів. Вони небезпідставно вважали, що не всі професори заслуговували на пошану. Можливо, С. Сватіков дещо перебільшував стверджуючи: «Новоросійський університет здавна був гніздом професорів-донощиків», але ж не випадково з нього вижили І. І. Мечникова, О. С. Поснікова, В. В. Преображенського, Ю. С. Гамбарова, затравили Ф. А. Терновського. Далекі від ідеалу «носія вічного й прекрасного» професори були і в інших університетах. Про вказані події добре відомо.

В кінці 1889 р. активісти-студенти Новоросійського університету розсилали відозви, запрошуючи студентів інших навчальних закладів протестувати проти розпоряджень попечителів навчальних округів. Як відомо, і Новоросійський, і Харківський університети були малолюдними, а у протестних виступах там брали в середньому участь по 200–250 осіб та 150 осіб відповідно. Ці події показали, що лише солідарність студентів усіх університетів допоможе протистояти діям влади, особливо щодо повернення на навчання виключених студентів. Адже в листопаді 1889 р. з Новоросійського університету «без зазначення навіть причин» відрахували 13 студентів без права вступати до будь-якого іншого вищого навчального закладу. Протягом трьох діб їх зобов'язали покинути Одесу. Зі списку цих студентів добре видно, що всі вони – євреї. 30 грудня 1889 р. на квартирі у студента Московського університету М. О. Сопочького відбулася нарада 30 студентів, на якій була прийнята радикальна за змістом петиція до влади. В ній вимагалось: відновити виключених студентів Новоросійського університету, Статут 1863 р., визнати студентство корпоративною структурою, створити студентський суд, відмінити гонорар і процентну норму чисельності

студентів-євреїв, відібрати від інспектури поліційні функції, забезпечити незалежність студентів від міської поліції. Крім того, було вирішено надіслати студента І. Гальперштейна до Києва, Одеси й Харкова, щоб він дізнався, чи відновлені в університетах раніше виключені особи. Реакція влади виявилась прогнозованою: вирішено посилити контроль за особистим життям студентів, надавати керівництву губерній списки «підозрілих» студентів. Інспекторів зобов'язали виявляти тих осіб, які схильні бунтувати, могли стати лідерами виступів. Попечитель Київського навчального округу В. В. Вельямінов-Зернов наказав перлюструвати всі листи, які надходили до Києва з Одеси, а потім вирішувати – чи віддавати їх на перегляд йому, чи вручати адресатові. Поліція повинна була наглядати за квартирами, де проживали студенти, виявляти їхні підозрілі знайомства та ін. [23, ф. 707, оп. 262, спр 9, а. 1–6 зв, 8–9].

Не випадково професор кафедри слов'янознавства О. О. Кочубинський підкреслював: у Празькому університеті не існувало ні інспекції, ні педелів, які щоденно б писали рапорти щодо поведінки студентів. Зате навчальні заняття тривали з 8 години ранку до 7-ї години вечора. Функціонували наукові клуби студентів-природодослідників, філологів, істориків, медиків, математиків. Статут студентського читального товариства, затверджений ще в 1849 р., передбачав не лише концентрацію книг та періодичних видань, але й матеріальну допомогу нужденним студентам. Маючи значні площі, товариство започаткувало створення зоологічних, ботанічних, палеонтологічних, мінералогічних колекцій, виділило кабінет для занять. Ентузіасти випускали молодіжний альманах, щотижневу студентську газету, студентський календар [15, с. 8, 12–16].

Підвищені вимоги щодо етико-моральних, професійних якостей, рівня ерудиції студенти висували до професорів, яких вони небезпідставно вважали носіями «розумного і вічного». Тим більш гірким і болючим було для них розчарування, коли викладачі виявлялися надто далекими від ідеалу.

Якщо Є. Афанасьєва, С. Коломніна поважали за виняткову чесність, моральну чистоту, безкорисливість, то до Ф. Мерінга, Н. Хржонщевського київські студенти ставилися по іншому. Знаючи, що останні придбали маєтки, будинки, їх зараховували не до числа прихильників «чистої науки», а до числа корисливих обивателів.

Не існувало пошани до професора педагогіки та філософії С. С. Гогоцького, якого побоювалися, за спогадами колишнього студента В. Міяковського, навіть професори. Палкий прихильник самодержавної влади, схоластик, він полюбляв писати доноси на колег, навіть на власну дружину, що видавала газету «Київський Телеграф». Саме тому, що Докія Іванівна не заперечувала проти публікації в ній статей «українофільського» характеру. С. С. Гогоцький же захищав проурядову точку зору: безглуздо ставити поряд російську та «малоросійську» мови, тому що перша мова освічених людей, а українська – просторіччя, місцева говірка. Не захоплювали молодь лекції проф. А. І. Линниченка, які він читав, надто часто заглядаючи до підручника; нудні розповіді про «слов'янські старожитності», без емоцій, цікавих прикладів, екстраординарного професора В. Я. Яроцького мало хто слухав взагалі [17, с. 65; 5, с. 413].

Однак не завжди незадоволення студентів змістом лекцій чи обурення поведінкою викладачів було цілком об'єктивним. Хрестоматійним прикладом в історико-педагогічній літературі є випадок з обструкцією студентів щодо професора кафедри історії слов'янських законодавств Новоросійського університету, серба Б. В. Богошича (1834–1908). У жовтні 1871 р. він вивів з аудиторії студента, який, схиливши голову донизу, певно дрімив. Студенти його освістали, зашикали і оголосили, що його лекції відвідувати не будуть. Навіть склали пісеньку:

«Все студенты собрались
В зале актовой у нас
И отныне поклялись,
Что не будут слушать Вас»

Вони вимагали, щоб Богошич попрохав пробачення у студента, на що той згодився. Але коли студенти його чекали, замість нього з'явився ректор Ф. І. Леонтович і почав лаяти

студентів. Піднявся гамір, студенти не бажали слухати незаслужені докори, а ректор, розгнівавшись, доповів Міністерству народної освіти, що студенти підняли бунт. Домігся закриття університету на певний термін і виключення трьох студентів з університету на рік.

Таким чином, не допустивши Б. В. Богошича до студентів для вибачення, Ф. І. Леонтович фактично зробив його винним за покарання студентів. Тому Б. В. Богошич не вважав за доцільне залишатися в Одесі. Тим більше, що погано засвоїв російську мову, був особою гордовитою. У подальшому він був міністром юстиції Чорногорії, створив для неї Цивільний кодекс. У 1902 р. став президентом міжнародного інституту соціології у Парижі, приймав студентські делегації з багатьох країн [19].

Неможливо згодитися з масовим протестом студентів-філологів, яким у листопаді 1876 р. доцент І. В. Цветаєв (майбутній професор Московського університету) дав самостійну домашню роботу: перекласти з латини дві промови Цицерона. Побоюючись, що такі завдання він буде загадувати часто, а це нагадувало їм гімназію, 29 листопада філологи I і II курсів ігнорували лекції І. В. Цветаєва. З грудня з'явилося всього 7 студентів, а в коридорі знаходились інші, і не тільки філологи, але й медики. Вони свистіли, шикали, зриваючи заняття. Тому що найбільш активних переписали педелі, протягом 10–14 грудня відбувалися засідання університетського професорського суду. Його члени не згодилися з констатацією Правління університету, у якій говорилося: студенти відкрито виступали проти університетських постанов. Водночас судді не мали сумніву, що студенти вели себе неправильно, тому чотирьох з них відрахували з університету на рік, п'ятьох – теж на рік, але з правом навчатися в іншому університеті, дев'ятьох, в т. ч. Д. І. Багалія – на півроку, 22 оголошено догану, 14 виправдали. Ректор О. П. Матвєєв 17 грудня запевнив: в університеті немає партій «со злонамеренними вожаками, имеющими давление на других студентов». 28 травня 1877 р. голова університетського суду В. Демченко доповів ректору, що звільнені студенти усвідомили свою провину, розкаялися і прохали відновити їх в університеті [24, ф. 16, оп. 315, спр. 156. – а. 16–19, 22–33].

Необхідно додати, що в приватних листах викладачів нерідко характеристики університетської професури просто нищівні, презирливі. Наприклад, проф. М. І. Модестов у листі до О. Ф. Кистяківського від 20 квітня 1872 р. писав: дві третини київських професорів упевнені, що підступність – добродесність, а підлість – розум». Викладацький колектив, на його думку, являв собою товариство інтриганів, шахраїв і злодіїв» [19]. Не виключено, що певні «не джентльменські» стосунки серед професорів ставали відомі студентам і слугували ще одним доказом несприйняття тих чи інших осіб.

Не треба забувати, що в 70-х рр. переважна більшість студентів належала до незаможних. І навіть середній достаток батьків чи родичів зовсім не гарантував потрібного рівня забезпеченості оптимальним житлом, продовольством чи одягом. Адже студенти, як правило, не вмiли економити, раціонально витратити кошти, нерідко хизувалися цим.

У 1872 р. ректор університету Св. Володимира М. Х. Бунге заявляв: 60% студентів – матеріально незабезпечені. У більшості з них житло – справжня конура, серед них – багато хворих (студентської лікарні на той час не існувало). В 60-х рр. студенти мали свою їдальню, де за 2,5 – 6 руб. (у залежності від кількості страв) могли харчуватись місяць. Самі студенти тоді орендували будинок, організовуючи процес закупівлі продовольства і готування страв. Потім влада такі їдальні заборонила.

У Новоросійському університеті в середині 70-х рр. 4/5 студентів були бідними. Вони жили в основному за межами Одеси і добиралися до університету пішки за 3,0 – 3,5 км. Не мали змоги купити свічки, підручники, а оплата за приватні уроки, які вони проводили рідко перевищувала 20 коп. за один урок. У всіх університетських містах існували заклади піклування про бідних студентів, однак молодь часто ухилялася від допомоги, не бажаючи контролю за своїми витратами. Становище студентів погіршилося ще й тому, що за 1867–1875 рр. число обов'язкових стипендій суттєво зменшилося, особливо у Київському й Харківському університетах. В результаті мало місце навіть жебрацтво серед студентів.

Таке становище студенти вважали несправедливим, адже вони готувалися як найбільш професійно освічена частина тієї еліти суспільства, від якої залежав прогрес, процвітання держави. І певну байдужість уряду до їхнього становища активна частина студентства розглядала як політичну сваволю.

Таким чином, градус протистояння студентства з урядовими колами, керівництвом Міністерства народної освіти, попечителями, ректорами та частиною викладачів з часом лише посилювався. Погіршення соціально-економічного становища в країні стимулювало зростання впливу ультрарадикалів, які всіляко намагалися втягнути незадоволене внутрішніми порядками студентство до більш активних, руйнівних для режиму та системи вищої освіти заходів.

Зокрема, історія студентського руху свідчить, що серед його лідерів було багато студентів медичного факультету. Це закономірно, тому що вони краще студентів інших факультетів були проінформовані щодо злиденного існування вітчизняної медицини, значної смертності жителів.

Відомо, що в XIX ст. Україна займала перше місце в Європі за рівнем народжуваності (наприклад, у центрі Києва в 70-ті рр. на кожних 100 померлих припадало від 144 до 188 народжених), але при цьому існувала величезна смертність немовлят та дітей. Наприклад, на київському Подолі у 1873 р. було всього на 2000 жителів більше, ніж у 1805 р. Причина на поверхні: за 1841–1872 рр. смертність тут перевищувала народжуваність у 18 разів! [20, с. 23–25]. Природно, що студенти-медики основну провину за такий стан поклали на існуючий режим, відсутність політичних свобод. Нерідко їхній максималізм скептично сприймали професори ліберального напрямку. Скажімо, проф. О. Ф. Кистяківський 24 лютого 1876 р. записав у щоденнику: «Часто студенти говорять, що треба в суспільстві мати небувалу раніше свободу. А не краще вирішувати корисні для людей питання ніж надувати мильні бульбашки?» [12, с. 95].

В той же час не можна перебільшувати радикальні настрої антимоноархічного спрямування, які існували, хоча у надто незначної частини студентів. Але досить характерними були напружені, ледь не ворожі стосунки, між чинами поліції та студентами. Як доповів проректор університету Св. Володимира проф. І. І. Рахманінов 29 листопада 1877 р., поліція взагалі відгукувалася про поведінку студентів «з самої невідгідної сторони». Київський поліцмейстер скаржився: студенти вчиняли в місті безчинства, а 19 листопада «обеззброїли... городових, побили їх», а потім цілим натовпом блукали по вулицях. При цьому керівник міської поліції не дав жодного прізвища студентів, конкретних фактів, а від мирових суддів ніяких заяв не надходило. І. І. Рахманінов обурювався тим, що поліція намагалася списати на студентів ледь не всі неподобства, які траплялися в Києві.

20 листопада 1877 р. поліцмейстер подав рапорт ректору О. П. Матвєєву, в якому описав хуліганські, як він вважав, дії студентів 19 листопада в театрі і біля акторського під'їзду. Під час вистави студенти надто бурхливо реагували на гру акторів, а їх знаходилося на галерці біля 150 – 200 осіб. Після закінчення вистави студенти прорвали кордони поліції біля акторського під'їзду, актрис, які виходили, передавали з рук в руки і саджали в екіпажі. Потім вони галасували на вулицях, «порушували тишу, благочиння та спокій жителів». На цей раз поліцмейстер подав список 43 студентів, які були зафіксовані того вечора.

Проректор проф. І. І. Рахманінов вважав за необхідне скрупульозно розслідувати події 19 листопада. Адже навіть міністр народної освіти Д. А. Толстой відзначав: студенти університету Св. Володимира відомі своєю розсудливістю і стриманістю. В результаті аналізу конкретних фактів з канцелярії тимчасового Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора попечителю Київського навчального округу П. О. Антоновичу надійшов документ, який поставив всі крапки над «і». В ньому говорилося, що «случай этот не представляет особенной важности, есть не что иное, как простое увлечение, свойственное вообще молодежи» [23, ф. 707, оп. 43, спр. 147, а. 2–5, 10–12].

Література

1. Аронов Г. Ю., Пелешук А.П. Легенди і бувальщини київської медицини (люди, факти, події, документи). К. : Століття, 2001, 304 с.
2. Георгиева Н. Г. Советская историография студенческого движения в России на рубеже XIX – XX вв. *Вопросы истории*, 1979, № 10. С. 120–130.
3. Георгиевский А. Краткий исторический очерк правительственных мер и предначертаний против студенческих беспорядков. – СПб.: Тип. В. С. Балашёва, 1890, 302 с.
4. Грибовский М. В. Политическая активность «левой» университетской профессуры в России в конце XIX – начале XX веков. *Новый исторический вестник (Томск)*. 2015, № 2. С. 54–71.
5. Гогоцкий С. С. Прибавление к статье «Еще несколько слов об украинофилах». *Русский вестник* (М.). 1875. Т. 118, № 7. С. 413–415.
6. Доклад комиссии об университетской инспекции. *Записки Императорского Новороссийского университета*. 1881. Т. 32. С. 158–188.
7. Заседание 6 октября 1883 года. *Записки Императорского Новороссийского университета (Одесса)*. 1884. Том тридцать девятый. С. 196–217.
8. Заседание 20 октября 1883 года. *Записки Императорского Новороссийского университета (Одесса)*. 1884. Том тридцать девятый. С. 217 – 225.
9. Заседание Совета 19 января 1884 года. *Записки Императорского Новороссийского университета (Одесса)*. 1884. Том сороковый. С. 1–21.
10. Заседание 9 февраля 1883 года. *Записки Императорского Новороссийского университета (Одесса)*. 1884. Том сороковый. С. 29–58.
11. Иванов А. Е. Студенческая корпорация России конца XIX – начала XX века: опыт культурной и политической самоорганизации. М.: Новый хронограф, 2004, 408 с.
12. Кистяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885). У двох томах. Том 1. 1874–1879. К. : Наукова думка, 1994, 646 с.
13. Куплевасский Н. О. Вопрос об организации студенчества университетов. Х.: Тип. ИХУ, 1901, 25 с.
14. Новицкий В. Д. Воспоминания жандарма. М.: изд-во МГУ, 1991, 254 с.
15. Кочубинский А. А. Замечания на доклад Светской комиссии об университетской инспекции. Одесса: Тип. Б. Ульриха (П. А. Зеленого), 1881, 16 с.
16. Клоссовский А. В. Материалы к вопросу о постановке университетского дела в России. Одесса.: «Экономическая» тип. 1903, 90 с.
17. Міяковський В. Спомини колишнього студента про Київський університет 70-х років. *Наше минуле* (К.), 1919, № 1/2. С. 64–69.
18. Посохов І. С. Студентство університетів Російської імперії XIX – початку XX ст.: становлення та еволюція субкультури. Х.: «Раритети України», 2013, 275 с.
19. Переписка В. И. Модестова [электронный ресурс] – Режим доступа: vizkov.ru/literature/мемуары/585-из-переписки-в-и-Модестова-2-часть.
20. Шмелёв М. Н. Рецензия на книгу «Пантюхов И. Статистические и санитарные очерки Киева, 1875 г.» *Сборник статей по судебной медицине...* Т. 2. СПб., 1875. С. 20–25.
21. Хотымский Н. Одесские дела и нравы. Город нищих. *Жизнь Юга* (Одесса), 1897, № 14. С. 254–256.
22. Bailes R. E. Science and Russian culture in an age of Revolutions. V. I. Vernadsky and his Scientific School, 1863–1945 / R. E. Bailes. Bloomington and Indianapolis : Indiana University Press, 1990/ – XII, 238 pp.
23. Центральний Державний історичний архів України в м. Київ.
24. Державний архів м. Києва.

References

1. Aronov G. YU., Peleshchuk A.P. Legendi i buval'shchiny kiiivs'koï medicini (lyudi, fakti, podii, dokumenti). K. : Stolittya, 2001, 304 s.
2. Georgieva N. G. Sovetskaya istoriografiya studencheskogo dvizheniya v Rossii na rubezhe HIIH – HKH vv. Voprosy istorii, 1979, № 10. S. 120–130.
3. Georgievskij A. Kratkij istoricheskij ocherk pravitel'stvennyh mer i prednachertanij protiv studencheskih besporyadkov. – SPb.: Tip. V. S. Balashyova, 1890, 302 s.
4. Gribovskij M. V. Politicheskaya aktivnost' «levoj» universitetskoj professury v Rossii v konce HIIH – nachale HKH vekov. Novyj istoricheskij vestnik (Tomsk). 2015, № 2. S. 54–71.
5. Gogockij S. S. Pribavlenie k stat'e «Eshche neskol'ko slov ob ukrainofilah». Russkij vestnik (M.). 1875. T. 118, № 7. S. 413–415.
6. Doklad komissii ob universitetskoj inspekcii. Zapiski Imperatorskogo Novorossijskogo universiteta. 1881. T. 32. S. 158–188.
7. Zasedanie 6 oktyabrya 1883 goda. Zapiski Imperatorskogo Novorossijskogo universiteta (Odessa). 1884. Tom tridcat' devyatyj. S. 196–217.
8. Zasedanie 20 oktyabrya 1883 goda. Zapiski Imperatorskogo Novorossijskogo universiteta (Odessa). 1884. Tom tridcat' devyatyj. S. 217 – 225.
9. Zasedanie Soveta 19 yanvary 1884 goda. Zapiski Imperatorskogo Novorossijskogo universiteta (Odessa). 1884. Tom sorokovyj. S. 1–21.
10. Zasedanie 9 fevralya 1883 goda. Zapiski Imperatorskogo Novorossijskogo universiteta (Odessa). 1884. Tom sorokovyj. S. 29–58.
11. Ivanov A. E. Studencheskaya korporaciya Rossii konca HIIH – nachala HKH veka: opyt kul'turnoj i politicheskoy samoorganizacii. M.: Novyj hronograf, 2004, 408 s.
12. Kistyakivs'kij O. F. SHCHodennik (1874–1885). U dvoh tomah. Tom 1. 1874–1879. K. : Naukova dumka, 1994, 646 s.
13. Kuplevasskij N. O. Vopros ob organizacii studenchestva universitetov. H.: Tip. IHU, 1901, 25 s.
14. Novickij V. D. Vospominaniya zhandarma. M.: izd-vo MGU, 1991, 254 s.
15. Kochubinskij A. A. Zamechaniya na doklad Svetskoj komissii ob universitetskoj inspekcii. Odessa: Tip. B. Ul'riha (P. A. Zelenogo), 1881, 16 s.
16. Klossovskij A. V. Materialy k voprosu o postanovke universitetskogo dela v Rossii. Odessa.: «Ekonomicheskaya» tip. 1903, 90 s.
17. Miyakovs'kij V. Spomini kolishn'ogo studenta pro Kiiivs'kij universitet 70-h rokov. Nashe minule (K.), 1919, № 1/2. S. 64–69.
18. Posohov I. S. Studentstvo universitetiv Rosijs'koï imperii HIIH – pochatku HKH st.: stanovlennya ta evolyuciya subkul'turi. H.: «Rariteti Ukraïni», 2013, 275 s.
19. Perepiska V. I. Modestova [elektronnyj resurs] – Rezhim dostupu: vizkov.ru/literature/memuary/ 585-iz-perepiski-v-i-Modestova 2 chast'.
20. SHmelyov M. N. Recenziya na knigu «Pantuhov I. Statisticheskie i sanitarnye ocherki Kieva, 1875 g.» Sbornik statej po sudebnoj medicine...T. 2. SPb., 1875. S. 20–25.
21. Hotymskij N. Odesskie dela i nrawy. Gorod nishchih. ZHizn' YUga (Odessa), 1897, № 14. S. 254–256.
22. Bailes R. E. Science and Russian culture in an age of Revolutions. V. I. Vernadsky and his Scientific School, 1863–1945 / R. E. Bailes. Bloomington and Indianapolis : Indiana University Press, 1990/ – XII, 238 pp.
23. Central'nij Derzhavnij istorichnij arhiv Ukraïni v m. Kiiiv.
24. Derzhavnij arhiv m. Kieva.